

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

УДК 159.922

DOI: 10.31558/2786-8745.2024.1(4).1

СТАНОВЛЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: СТРУКТУРА ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Гресько Інна Миколаївна

асистент кафедри кризової та клінічної психології

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6642-6651>

***Анотація.** У статті розглядається становлення Я-концепції, яка є ключовим елементом самосвідомості та розвитку особистості. Актуальність дослідження зумовлена стрімкими соціально-економічними, культурними змінами та складними обставинами у сучасних умовах, які вимагають від людини постійної адаптації, адже Я-концепція стає важливим інструментом для ефективної взаємодії з реальністю. В роботі проаналізовано структуру Я-концепції, яка складається з когнітивної, емоційно-оцінної та поведінкової складових, де когнітивний елемент відповідає за образ «Я» та уявлення людини про саму себе. Емоційно-оцінюючий компонент означає самооцінку особистості, її емоційне ставлення до переконань, сукупність оцінюючих характеристик і переживань стосовно цих оцінок.*

Поведінкова складова виражається через дії та вчинки людини як реакцію на певні явища у власному житті, адже Я-концепція супроводжує діяльність людини та регулює поведінку, забезпечуючи стандарти, норми і сценарії поведінки в процесі життєдіяльності. Крім того, у статті розкриті етапи формування Я-концепції.

Визначено, що на різних етапах розвитку відбувається зміна і трансформація Я-концепції, що значною мірою залежить від соціального середовища, виховання та особистісного досвіду. Окрема увага приділена підлітковому віку, коли формується самооцінка, самовизначення та соціальна ідентичність, що є важливими складовими становлення особистості. У цей період спостерігаються значні зміни в Я-концепції, що часто супроводжуються кризами самосприйняття, особливо у контексті фізичного образу та самооцінки.

Таким чином, становлення Я-концепції проходить кілька ключових етапів: дитинство (період формування базових уявлень про себе); підлітковий період (активне формування самооцінки та соціальної ідентичності); юність та доросле життя (коли формується стабільна та інтегрована Я-концепція). Відзначено, що цей процес не є лінійним, а може включати кризові моменти, переосмислення та зміни у зрілі роки.

Ключові слова: Я-концепція, особистість, уявлення, структура Я-концепції, етапи розвитку Я-концепції, вікові періоди.

Постановка проблеми. Становлення Я-концепції особистості є одним із ключових аспектів у розвитку індивіда, що визначає його сприйняття себе, ставлення до світу та навколишньої дійсності. У сучасному суспільстві, де відбуваються швидкі соціально-економічні, культурні зміни та мають місце складні кризові обставини життя, що вимагають адаптації, роль Я-концепції стає надзвичайно важливою, що зумовлює необхідність глибшого дослідження цього феномену.

Актуальність теми також обумовлена зростаючими потребами в психологічній підтримці населення, що перебувають на різних етапах життєвого шляху: від підліткового віку до зрілої дорослості. Формування Я-концепції впливає на здатність до самореалізації, психологічну стійкість та ефективність взаємодії з оточенням, а розуміння своєї Я-концепції є важливою частиною усвідомленого життя людини [2].

Тому розуміння структури та етапів розвитку Я-концепції не лише сприяє кращому усвідомленню власного «Я», а й є базовим компонентом гармонійного становлення особистості в умовах мінливого сучасного світу.

Мета даної статті – дослідження структури та ключових етапів розвитку Я-концепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти Я-

концепції досліджено та розкрито в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: Р. Бернс, М. І. Боришевський, Н. В. Волинець, У. Джеймс, Е. Еріксон, Н. І. Жигайло, О. М. Знанецька, З. В. Кіреєва, Г. С. Костюк, Г. В. Орлова, Д. Д. Отич, Т. М. Титаренко, О. Є. Фурман, П. Р. Чамата, та інші.

Виклад основного матеріалу. Один з найвідоміших дослідників Я-концепції та автор книги «Розвиток Я-концепції і виховання» (1986 р.) – англійський психолог Р. Бернс визначає Я-концепцію як сукупність всіх уявлень індивіда про себе і включає переконання, оцінку та тенденції поведінки. Розглядаючи структуру Я-концепції він вказував, що дані установки щодо себе підкреслюють три головні елементи в структурі Я-концепції [4, с. 54]:

1) переконання, які можуть бути обґрунтовані, і навпаки (когнітивна складова);

2) емоційне ставлення до даних переконань (емоційно-оцінна складова);

3) відповідна реакція, яка виражається в поведінці людини (поведінкова складова).

Перелічені вище елементи не роздільні, адже утворюють цілісну і узгоджену систему, яка обумовлює формування ефективних і неефективних поведінкових стратегій, регулює активність і поведінку людини в процесі життєдіяльності та при подоланні

труднощів [4; 15].

Так, **когнітивний компонент** уособлює образ «Я», тобто уявлення людини про саму себе. Людина зазвичай описує себе та інших за допомогою прикметників (добрий, розумний тощо), які є абстрактними поняттями, що часто не ґрунтуються на конкретному вчинку чи ситуації. Даний підбір елементів базується на вибірковості нашого сприйняття та стійкій тенденції людини до відповідної поведінки. Тож, індивід визначає основні характеристики звичного самосприйняття і формує певний образ Я як когнітивну складову. Кожний елемент такого опису протягом життя може змінюватися, що доводить унікальність та неповторність кожної особистості з сукупністю певних якостей та характеристик [6].

Емоційно-оцінюючий компонент означає самооцінку особистості, її емоційне ставлення до переконань, сукупність оцінюючих характеристик і переживань стосовно цих оцінок. У кожній ситуації життя, де людина має охарактеризувати себе, завжди присутня її суб'єктивна оцінка, а отже, здебільшого вона не може оцінювати себе об'єктивно і з таким описом можуть не погоджуватися оточуючі. Така самооцінка є суб'єктивною та може змінюватися, адже залежить від обставин, реакцій соціуму на самоопис чи поведінкові прояви.

Кожна людина надає певну оцінку та значимість всім речам у своєму житті, відповідно, одна й та сама обставина буде сприйматися окремими людьми по-різному через

особливості Я-концепції кожного [6; 10].

Поведінкова складова виражається через дії та вчинки людини як реакцію на певні явища у власному житті. Я-концепція супроводжує діяльність людини та регулює поведінку, виконуючи мотиваційну та регуляційну функції, таким чином забезпечуючи стандарти, плани, правила і сценарії поведінки в майбутньому [1, с. 28].

Основними джерелами формування Я-концепції науковці визначають: уявлення про своє тіло (тілесне Я); здатність до мови, що допомагає виражатися словами і формувати уявлення про себе та оточення; суб'єктивна інтерпретація зворотного зв'язку від референтних осіб про себе; ідентифікація з прийнятною моделлю статевої ролі та засвоєння відповідних до неї стереотипів; система сімейного виховання [5, с. 97-98].

У своїй роботі Д. Д. Отич зазначає, що етапи розвитку Я-концепції співпадають з основними віковими періодами розвитку особистості: від відчуття дитиною свого тіла і оволодінням ним, кризи трьох років, формування ідеального Я і образу Я в дошкільному віці, виникнення свідомого Я у підлітковому віці та до відкриття власного Я і усвідомлення власної індивідуальності в юнацькому віці [11, с. 259].

Кожному віковому етапу характерні свої анатомічні особливості та психологічні можливості людини, через що психічні процеси людини перебувають у процесі змін та тісній

взаємодії, що, в свою чергу, впливає на особливості формування Я-концепції.

Так, початком цього процесу є те, що у віці від 1 до 3 дитина починає усвідомлювати себе як окрему істоту, що спонукає дитину до психосоціальної спрямованості, або, навпаки, до тенденцій відчуття меншовартості при несприятливому середовищі. Дошкільному віку характерні збільшення кількості особистісних якостей та видів діяльності, які може оцінювати дитина, тобто самооцінка переходить від загальної до диференційованої [11].

Крім того, сенсорні і моторні рухи є провідними у ранньому дитинстві, які допомагають розвиватися тілесному Я, що, в результаті, виступає важливим чинником розвитку самосвідомості індивіда та його Я-концепції [3, с. 48].

Отже, спочатку самооцінка та оцінювання дій дитини залежить від дорослих, а вже в старшому віці вони стають більш самостійними в оцінці та усвідомленими, що свідчить про формування у дитини духовного «Я» [11].

З початком навчання у школі «Я» дитини стрімко розвивається через розширення соціального життя і впливає на первинну Я-концепцію, яка в цей період є досить рухливим і гнучким утворенням психіки [3; 11]. Далі у процесі діяльності і спілкування може переформуватись Я-концепція, тобто уявлення про себе як суб'єкта фізичних і психічних станів [8, с.346].

Крім того, у початковій та середній школі формується глобальна оцінка себе (самооцінка). Глобальна самооцінка визначає як міру прийняття себе, похідне від сукупності окремих самооцінок.

Таким чином, глобальна самооцінка виступає як афективне утворення, яке виникає як наслідок інтеграції самопізнання та емоційно-ціннісного самоствавлення, або як сукупність позитивних чи негативних компонентів самоствавлення [14, с. 231].

Згідно С. Хартер, кожний рівень самооцінки дитини є продуктом оцінки і суджень, тобто спочатку дитина переживає протиріччя між ідеальним Я та своїм реальним Я, тоді самооцінка виступає результатом аналізу себе і порівняння бажаних якостей з наявними [16].

Для підліткового віку має особливе значення формування власного образу фізичного Я. У цьому віці розвивається рефлексивне мислення, діти відкривають свої нові можливості, виходять на новий рівень усвідомлення власних дій, внаслідок чого Я-концепція зазнає значних змін та продовжує активно формуватися.

За Е. Еріксоном, важливим механізмом формування ідентичності дитини у цей період є послідовні ідентифікації дитини з важливими дорослими, які складають базу розвитку психосоціальної ідентичності [12]. Їх самооцінка зазвичай є нестійкою і неадекватною. Істотне місце в цей період займають самопізнання,

самопостереження, самоставлення та саморегулювання поведінки [13, с. 118].

Багато авторів відзначають важливе значення оцінки свого зовнішнього вигляду і її вплив на Я-концепцію, наприклад у своїй праці І. М. Левицька зазначає: «Позитивна оцінка свого зовнішнього вигляду в свідомості людини, а також в судженнях оточуючих, може істотно вплинути на позитивність її Я-концепції в цілому і, навпаки, негативна оцінка веде за собою істотне зниження загальної самооцінки» [7, с. 101].

Саме тому у підлітковому віці дуже часто трапляються такі розлади як дисморфоманія, адже увага підлітка зосереджується на певній частині тіла чи загалом на всій зовнішності, яка не подобається, причому це може бути безпідставно. Далі в юнацькому віці відбувається вироблення світогляду, самовизначення у різних сферах життя, формування чіткості Я, професійної ідентичності, яка потім стає складовою професійної Я-концепції особистості [9, с. 145].

Тож, становлення Я-концепції проходить кілька ключових етапів – від дитинства (період формування базових уявлень про себе) через підлітковий період (коли відбувається самовизначення та соціальна ідентифікація) до

дорослого життя (коли формується стабільна та інтегрована Я-концепція). Цей процес не є лінійним, а може включати кризові моменти, переосмислення та зміни у зрілі роки.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, стає зрозумілим, що становлення Я-концепції – багатофакторний процес. Формування Я-концепції особистості є результатом взаємодії багатьох факторів, включаючи генетичні особливості, вплив середовища, соціальні взаємодії та індивідуальний досвід. Кожен із цих факторів впливає на самосприйняття, самооцінку та загальну ідентичність людини.

Структура Я-концепції включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Я-концепція складається з того, як людина себе сприймає (когнітивний аспект), як вона почувається щодо себе (емоційний аспект) та як поводить себе, ґрунтуючись на своєму сприйнятті себе (поведінковий аспект). Всі ці компоненти тісно взаємопов'язані та впливають на загальну особистісну цілісність.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні процесу змін Я-концепції у дорослому житті, зокрема під час життєвих криз (наприклад, криза середнього віку).

Список літератури

1. Волинець Н. В. Я-концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія. Випуск 1 (54), 2022. С. 27-34. DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.4>

2. Гресько І. М. Ясність Я-концепції як чинник гармонійної особистості. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 10. С. 39-45 DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.10.6>
3. Гуменюк О. Є. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції. Психологія і суспільство. 2005. №1. С. 46-62.
4. Демчук О. А. Локус контролю в структурі Я-концепції особистості як когнітивна детермінанта вибору копінг-стратегій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки 2 (1). 2016. С. 53-58.
5. Калька Н. Психологічна характеристика Я-концепції андрогінних особистостей. Проблеми гуманітарних наук. Психологія, 31, 2013. С. 95-105.
6. Крайг Г. Психологія розвитку. Київ : Основа, 2005. 210 с.
7. Левицька І. М. Образ фізичного Я та самоствавлення як регулятивні чинники поведінки особистості. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». № 2 (12), 2017. С. 98-103.
8. Макаренко С. С. Національна ідентичність як складова формування Я-концепції особистості. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна 2 (2), 2012. С. 345-354.
9. Онищенко В. Професійна Я-концепція особистості: психологічні та ноологічні контексти ідентифікації. Педагогіка і психологія професійної освіти, №5, 2013. С. 145-156.
10. Орлова Г. В. Виховання Я-концепції особистості у західній психології. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді 20 (2), 2016. С. 79-88.
11. Отич Д. Д. Психологічні особливості розвитку Я-концепції особистості в різні вікові періоди. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки 43, 2014. С. 258-265.
12. Потапчук Є. М., Пилявець Н. І. Самозбережувальна поведінка особистості як психологічний феномен. Габітус: Психологія особистості. Вип. 44, 2022. С. 219-223. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.37>
13. Степаненко Л. В. Самоствавлення як чинник вияву емоційних станів особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки 6 (1), 2016. С. 118-123.
14. Тищенко Л. В. Феноменологія самоствавлення в психологічній науці. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки 2, Вип. 9, 2012. С. 230.
15. Фурман А., Гуменюк О. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Львів: Новий світ-2000, 2006. 360 с.
16. Harter S. The development of self-representations. In W. Damon (Series Ed.) & Nancy Eisenberg (Vol. Ed.), Handbook of child psychology, Vol. 3, Social, emotional, and personality development (5th edition), New York: 1998. P. 553-617.

FORMATION OF SELF-CONCEPT OF PERSONALITY: STRUCTURE AND STAGES OF DEVELOPMENT

Hresko Inna

Abstract. *The article examines the development of the self-concept, which is a key element of self-awareness and personality development. The relevance of the research is determined by the rapid socio-economic and cultural changes, as well as the challenging circumstances in modern conditions, which require constant adaptation from individuals. The self-concept becomes an important tool for effective interaction with reality.*

The paper analyzes the structure of the self-concept, which consists of cognitive, emotional-evaluative, and behavioral components. The cognitive element corresponds to the self-image and the individual's perception of themselves. The emotional-evaluative component represents self-esteem, the emotional attitude toward beliefs, and a set of evaluative characteristics and experiences regarding these evaluations. The behavioral component is expressed through actions and behaviors as a response to certain events in life, as the self-concept accompanies a person's activity and regulates behavior by providing standards, norms, and behavior patterns in daily life.

Additionally, the article explores the stages of self-concept formation. It is noted that self-concept evolves and transforms at different stages of development, largely influenced by the social environment, upbringing, and personal experience. Special attention is given to adolescence, a period when self-esteem, self-determination, and social identity are formed, all of which are critical components in personality development. During this phase, significant changes in the self-concept are observed, often accompanied by crises of self-perception, particularly in the context of physical appearance and self-esteem.

Thus, the formation of self-concept goes through several key stages: childhood (the formation of basic self-perceptions), adolescence (active formation of self-esteem and social identity), and youth and adulthood (when a stable and integrated self-concept is established). It is noted that this process is not linear and may include crisis moments, reevaluation, and changes during later life stages.

Keywords. *Self-concept, personality, representation, structure of self-concept, stages of development of self-concept, age periods.*

References

1. Volynets N. V. Ya-kontsepsiia yak chynnyk osobystisnoho samovyznachennia v rannii yunosti [Self-concept as a factor of personal self-determination in early youth]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia*. Vypusk 1 (54), 2022. S. 27-34. DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.4>
2. Hresko I. M. Yasnist Ya-kontsepsii yak chynnyk harmoniinoi

osobystosti [Clarity of self-concept as a factor of a harmonious personality]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia psikhologichni nauky. 2021. Vypusk 10. S. 39-45 DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.10.6>

3. Humeniuk O. Ye. Osoblyvosti sytuatyvnoho ta vikovoho rozvytku Ya-kontseptsii [Features of Situational and Age Development of Self-Concept]. Psikhologhiia i suspilstvo. 2005. №1. S. 46-62.

4. Demchuk O. A. Lokus kontroliu v strukturii Ya-kontseptsii osobystosti yak kohnityvna determinanta vyboru kopinh-stratehii [Locus of Control in the Structure of Self-Concept as a Cognitive Determinant of Coping Strategies Choice]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia: Psikhologichni nauky 2 (1). 2016. S. 53-58.

5. Kalka N. Psikhologichna kharakterystyka Ya-kontseptsii androhinnykh osobystostei [Psychological Characteristics of Self-Concept of Androgynous Personalities. Problems of Humanities]. Problemy humanitarnykh nauk. Psikhologhiia, 31, 2013. S. 95-105.

6. Kraih H. Psikhologhiia rozvytku [Psychology of Development]. Kyiv : Osnova, 2005. 210 s.

7. Levytska I. M. Obraz fizychnoho Ya ta samostavlennia yak rehuliatyvni chynnyky povedinky osobystosti [The Body Image and Self-Assessment as Regulatory Factors of Personality Behavior]. Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psikhologii». № 2 (12), 2017. S. 98-103.

8. Makarenko S. S. Natsionalna identychnist yak skladova formuvannia Ya-kontseptsii osobystosti [National Identity as a Component of the Formation of Personal Self-Concept]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav. Seriiia psikhologichna 2 (2), 2012. S. 345-354.

9. Onyshchenko V. Profesiina Ya-kontseptsiiia osobystosti: psikhologichni ta noolohichni konteksty identyfikatsii [Professional Self-Concept: Psychological and Noological Contexts of Identification]. Pedahohika i psikhologhiia profesiinoi osvity, №5, 2013. S. 145-156.

10. Orlova H. V. Vykhovannia Ya-kontseptsii osobystosti u zachidnii psikhologii [Educating Self-Concept in Western Psychology]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi 20 (2), 2016. S. 79-88.

11. Otych D. D. Psikhologichni osoblyvosti rozvytku Ya-kontseptsii osobystosti v rizni vikovi periody [Psychological Features of Self-Concept Development in Different Age Periods]. Naukovyi chasopys NPU imeni MP Drahomanova. Seriiia 12: Psikhologichni nauky 43, 2014. S. 258-265.

12. Potapchuk Ye. M., Pyliavets N. I. Samozberezhuvalna povedinka osobystosti yak psikhologichnyi fenomen [Self-Preservation Behavior as a Psychological Phenomenon]. Habitus: Psikhologhiia osobystosti. Vyp. 44, 2022. S. 219-223. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.37>

13. Stepanenko L. V. Samostavlennia yak chynnyk vyjavu emotsiinykh staniv osobystosti [Self-Assessment as a Factor in the Expression of Emotional States of Personality]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.

Seriia: Psykholohichni nauky 6 (1), 2016. S. 118-123.

14. Tyshchenko L. V. Fenomenolohiia samostavlennia v psykholohichnii nauki [Phenomenology of Self-Assessment in Psychological Science]. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriia: Psykholohichni nauky 2, Vyp. 9, 2012. S. 230-233.

15. Furman A., Humeniuk O. Psykholohiia Ya-kontseptsii [Psychology of Self-Concept]: navchalnyi posibnyk. Lviv: Novyi svit-2000, 2006. 360 s.

16. Harter S. The development of self-representations. In W. Damon (Series Ed.) & Nancy Eisenberg (Vol. Ed.), Handbook of child psychology, Vol. 3, Social, emotional, and personality development (5th edition), New York: 1998. R. 553-617.